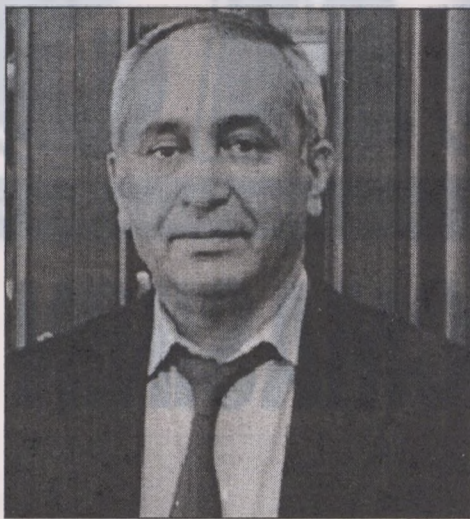

Nazim Mustafa: "Həm 1918-ci il soyqırımı zamanı, həm də birinci Qarabağ müharibəsində ermənilər eyni istiqamətlərdən hücum edirdilər"

Tarixçi alim Nazim Mustafanın Prezident Kitabxanasının şöbə müdiri, Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun əməkdaşdır. Qarabağın, Naxçıvanın və İrəvan xanlığının tarixinə dair silsilə əsərlərin müəlliflərindən biri kimi Azərbaycan Dövlət Mükafatına layiq görülüb. 1905-1906-cı il soyqırımının əsas tədqiqatçılarından biridir.

Nazim MUSTAFA

- Nazim müəllim, 1905-1906-cı illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım Azərbaycan elmində az tədqiq olunmuş sahələrdəndir. Bu hadisələrin əsas tədqiqatçılarından biri Sizsiniz. Əslində həmin hadisələrin əsas səbəbləri hansılardır?

-1905-1906-cı illərdə ermənilərin Cənubi Qafqazda törətdikləri soyqırımı "Daşnaksütyun" və "Hnçak" erməni siyasi partiyalarının azərbaycanlıların etnik təmizlənməsi yolu ilə öz soydaşlarına yaşayış üçün yer əldə etmək istəyinin nəticəsi idi.

Ermənilərin 1894-1896-cı illərdə Türkiyə ərazisində törətdikləri iğtişaşlar yatırıldıqdan sonra həmin hadisələrin iştirakçısı olan 400 min nəfər erməni Cənubi Qafqazın müxtəlif regionlarına köçmüşdü. Onların əksəriyyəti əlində silahla gəlmişdi. Türkiyədən gəldiklərindən onlar üçün giriş qapısı azərbaycanlıların yaşadıkları indiki Ermənistan ərazisi olub. Aydın ki, həmin ərazidə azərbaycanlılar yaşadığından və torpaqlar onlara məxsus olduğundan ermənilərin yaşamaları üçün yer yox idi. Onlar əsasən İrəvanda məskunlaşmağa cəhd göstərirdilər. Çünki şəhərdə yer tapmaq nisbətən asan idi.

1903-cü ildən başlayaraq daha öncə İran və Türkiyədən köçürülüb məskunlaşan ermənilər və sonradan köçüb gələn 400 min nəfər erməni açıq separatçılıq hərəkatına start verdilər. Bu separatizm çar hökumətini narahat edirdi. Çünki həm Türkiyədə, həm də Qafqazda muxtariyyət əldə etməyə çalışan ermənilər sonrakı mərhələdə bu muxtariyyətləri birləşdirərək vahid Ermənistan dövlətini yaratmağı hədəfə almışdılar. Erməni şovinizminin, millətçi erməni partiyalarının, onların nəzdindəki silahlı dəstələrin maliyyə mənbəyi və silah anbarı rolu erməni kilsələrinin məharətlə oynayırdı. Erməni kilsəsinin, erməni separatizminin Rusiyanın özünə qarşı da ərazi iddialarını irəli sürməsi, Şərqi Anadoludan Voronej kimi bir ərazidə "Böyük Ermənistan" dövlətinin qurulması ilə bağlı iddialardan sonra Çar Rusiyası ciddi narahatçılıq keçirməyə başladı. 1903-cü ildə Çar Rusiyası Qafqazın guya Böyük Ermənistan ərazisinin bir hissəsinin olması ilə bağlı dərslərin tədris olunduğu erməni məktəblərinin bağlanması, kilsə mülkiyyətinin Rusiya Torpaq və Əmlak Nazirliyinin sərəncamına keçirilməsi haqqında qərar çıxardı. Həmin qərar kilsənin maliyyələşdiriyi siyasi təşkilatların maddi vəziyyətinə ciddi zərbə vurmuşdu.

Bu hadisə erməni terroruna rəvac verdi. Ermənilər Çar Rusiyasının bütün hakim dairələrinə ultimatum göndərdilər ki, həmin qərar yerinə yetirilməyə başlasa, yetkili şəxslərə qarşı terror həyata keçiriləcək. Buna əməl də etdilər. İrəvanda, Qarsda çar məmurlarına qarşı terror hadisələri törədildi. Burada həm də məqsəd ondan ibarət idi ki, azərbaycanlılara qarşı gələcəkdə kütləvi qırğın törədiləcəyi təqdirdə hakim dairələrin buna mane olmalarının qarşısı alınsın. Sonrakı dövrdə Bakı qubernatoru Nakaşidzeni, Gəncənin vitse-qubernatoru Andreyevi öldürdülər. Bu şəxslər ermənilərin etnik təmizləmə siyasətinə maneçilik yaradan məmurlar idi. Bu yolla çar məmurlarının gözlərini qorxuda bildilər.

1905-ci il fevralın 6-da Bakıda bir nəfər azərbaycanlının ermənilər tərəfindən öldürülməsi ilə başlayan erməni-müsəlman qırğınları qızıqdı. Ermənilərin silahlı dəstələri çoxdan hazır olmalarına rəğmən azərbaycanlılar M.S.Ordubadinin təbircə desək, qəflət yuxusunda idilər. Bu qırğınlar bir təsadüf nəticəsində deyil, məhz bütün Cənubi Qafqazın varlı ermənilərinin zaman-zaman cəm olduqları bir şəhərdə planlı şəkildə baş vermişdi. Bakıda ermənilərin əsas məqsədi neft mədənlərini ələ keçirmək idi. Çünki neft mədənləri erməni siyasi partiyalarının, erməni terrorçularının maliyyə mənbəyi rolunu oynayırdı. İri neft sənayeçiləri -mantaşevlər, mirzoyanlar və başqaları "Daşnaksütyun" və "Hnçak" partiyalarına aylıq üzvlük haqqı kimi böyük məbləğlər ödəyirdilər. Həmin vəsaitlər hesabına ermənilər silahlanırdılar. Fevralın 6-da Bakıda, fevralın 20-də isə İrəvanda qırğınlar başladı. İrəvan şəhərində o vaxt 30 min nəfər əhali yaşayırdı və bunların yarısı ermənilər, yarısı da azərbaycanlılar idi. Şəhər və ətraf erməni kəndləri erməni silahlı dəstələri tərəfindən mühasirəyə alınmışdı və azərbaycanlı əhaliyə divan tutulurdu. İrəvandan sonra Naxçıvana keçdilər, lakin azərbaycanlıların müdaxiləsinə ermənilərə burada məqsədlərinə nail olmağa imkan vermədi. Məqsəd M.S.Ordubadinin yazdığı kimi, İrəvandan Naxçıvana, Naxçıvandan Zəngəzur, Zəngəzurdan isə Qarabağa kimi tutmaq və erməni anklavı yaratmaq idi. Naxçıvanda niyyət baş tutmayan ermənilər may ayında yenidən İrəvanda iğtişaşlar törədirdilər. Daha sonra Qırxbulaq mahalında

və Eçmiədzin (Üçkilse) qəzasında azərbaycanlı əhalini qırırlar. 1905-1906-cı illərdə ermənilər Bakıda üç, İrəvanda isə dörd dəfə qırğın törətdilər.

İrəvan quberniyasının bütün 7 qəzasında xeyli azərbaycanlı qırılmışdır. 150 azərbaycanlı kəndi boşaldılmışdı və onların sakinləri sonradan da geriye qayıda bilmədilər. Növbəti mərhələdə isə Zəngəzur qəzasında azərbaycanlılara divan tutdular. Ən qatı qırğınlar da ələ Zəngəzurdə baş verdi. Həm də Zəngəzur o vaxt nisbətən aralıdakı bir qəza idi. Gəncədən Zəngəzura iki günə getmək olardı. Və ermənilər heç kəsə xəbər tutmadığı bir şəraitdə istədiklərini edirdilər. Təkcə Zəngəzur qəzasında 45 azərbaycanlı kəndini dağıtdılar. Qırğınlar Qazaxda və Gəncədə də davam etdi. Ermənilər Qazax-Gədəbəy istiqamətindən Gəncəyə, Zəngəzur istiqamətindən isə Qarabağ və Gəncəyə hərəkət etmək və beləcə Kürün sol sahillərini ələ keçirmək niyyətində idilər. Amma Qazax və Gədəbəy istiqamətində ermənilərin hücumlarının qarşısı alındı.

Çox maraqlıdır ki, həm 1918-ci il soyqırımı zamanı, həm də birinci Qarabağ müharibəsində ermənilər eyni istiqamətlərdən istifadə edirdilər.

Ümumiyyətlə isə, 1905-1906-cı il qırğınlarının törədilməsində əsas məqsəd etnik təmizləmə nəticəsində erməni anklavları yaratmaq, sonra isə bu anklavları birləşdirməklə vahid erməni dövlətini elan etmək idi.

1905-1906-cı il hadisələri barəsində M.S.Ordubadi yazırdı ki, ermənilərin məqsədi odur ki, Xankəndində çiyinə silah alan bir erməni İrəvana kimi qarşısına bir müsəlman çıxmadan İrəvana kimi gedə bilsin. Təəssüf ki, 1905-1906-cı illərdə bu xəyallarını gerçəkləşdirə bilməyən ermənilər, 1988-1993-cü illərdə buna nail ola bildilər.

-Nazim müəllim, əvvəllər belə bir fikir yeridilirdi ki, guya çar hökuməti 1905-ci ildə Bakıda baş verəcək fəhlə hərəkatlarının qarşısını almaq üçün erməni-azərbaycanlı münafişesini planlaşdırıb. Halbuki, qırğınların miqyası Bakının hüdudlarından çox uzaqlara yayılmışdı. Bu versiya nə dərəcədə doğrudur?

-Dediyim kimi, daha öncə terror hadisələri ilə ermənilər rus məmurlarını təhdid etmişdilər. Buna görə də onların əksəriyyəti bu qırğınlara loyallaşmışdılar. Başqa bir faktı da qeyd edim. Qafqaz canişini Voronsov-Daşkovun arvadı Yelizaveta Qriqoryevna erməni əsilli idi. Onun "Daşnaksütyun" partiyasının liderlərindən biri olan Mesropla şəxsi münasibətləri var idi. Hətta canişinin evinin arxa qapısından onlara gedib-gəlirmiş. Erməni müəllifi Anaid Lalayanın yazdığına görə, 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman qırğınlarına dair bütün məsələlər Voronsov-Daşkovun yataq otağında həll olunurdu. Hətta canişinin mühafizə xidmətinin rəhbəri olan bir polkovnik sonralar yazırdı ki, Voronsov-Daşkovun dəftərxanasının müdiri Peterson arxa qapıdan ermənilərə silah paylayırmış. Beləliklə, Qafqaz canişinin mövqeyi Çar Rusiyasının ayağına yazılır. O vaxt o, 84 yaşlı ahıl bir insan idi. Və cavan xanımı onun üs-

tündə böyük təsirə malik idi və ermənilərə qarşı tədbir görülməsinə imkan vermirdi. Həm də rus-yapon müharibəsində uduzan, böyük şəhərlərdə inqilabi şəraitin qarşısını almağa çalışan çar hökumətinin ucqarlara əli çatmırdı. Bu cəzasızlıq şəraitindən istifadə edən ermənilər isə qırğınlar törədirdilər.

- Bəs bu qədər geniş coğrafiyaya malik olan qırğınlar necə dayandırıldı?

- O vaxta qədər ermənilərə ciddi yanaşmayan, onları güc kimi qəbul etməyən azərbaycanlılar bütün torpaqları itirə bilmələrinin reallığını hiss etdilər. Buna görə də azərbaycanlıların təşkilatlanma prosesi başladı. 1906-cı ildə ilk dəfə olaraq Gəncədə "Qeyrət" partiyası, "Difai" partiyası, Qazaxda İbrahim bəy Vəkilovun rəhbərliyi ilə "Müdafiə" partiyası yaradıldı. Qazaxda yaradılan partiya Qazax və Borçalı qəzasını erməni hücumlarından qorumaq məqsədi daşıyırdı. Əhməd bəy Ağayevin rəhbərliyi ilə yaradılan "Difai" partiyası isə Gəncəni və Yelizavetpol quberniyasını qorumağı məqsəd seçmişdi. Hətta bu partiya o qədər konspirativ şəraitdə təşkilatlanmışdı ki, çar hökuməti onun varlığından 1-2 il sonra xəbər tutdu. "Difai"nin Bakıda, Gəncədə, İrəvanda, Naxçıvanda, Qarsda, İqdırda şöbələri yaranmışdı. Onların fəaliyyəti nəticəsində qırğınların qarşısı alınmışdı. "Difai" partiyası erməni qırğınlarına göz yuman, ona loyallaşan çar məmurlarının cəzalandıracağı barədə bəyanatlar yaydı. Şuşanın general-qubernatoru Qaloşapov və Naxçıvan qəzasının rəisi Aksel Enkel partiya üzvləri tərəfindən erməni qırğınlarına göz yumduqlarına görə cəzalandırıldıqdan sonra, çar məmurları qəti tədbirlər görməyə başladılar. Erməni silahlı dəstələri tərk-silah olunmağa başladı. "Difai" partiyasının sərt tədbirlərindən sonra ermənilər barışıq komitələri yaratdılar ki, guya çar hökumətinin fitnəsinə uyublar.

1905-1906-cı illərdə erməni silahlı dəstələri tərəfindən 7 böyük şəhərdə 12 qəzada azərbaycanlılara divan tutulub, 200-dən artıq azərbaycanlı kəndi viran qoyulub.

-Bəs bu qəflət yuxusundan oyanan azərbaycanlılar yenidən necə yuxuya daldılar ki, 12-13 ildən sonra daha dəhşətli soyqırımı uğradılar?

- Bu bizim həm rəhmdilliyimizdən, həm də unutkanlığımızdan irəli gəlir. Ermənilər barışıqdan sonra qınlarına çökülərək, fürsət gözlədilər. Belə bir fürsət Birinci Dünya müharibəsi dövründə yetişdi. Türkiyə ərazisində muxtariyyətə nail olmaq istəyən ermənilərə Çar Rusiyası yardım edirdi. Ermənilərin silahlandırılması Qafqazdan həyata keçirilirirdi. Onu da deyim ki, Rusiya ordusunda 150 min nəfər erməni xidmət edirdi. Onlar ilk növbədə azərbaycanlılar yaşayan Şərqi Anadolunun kəndlərinə hücum edirdilər. Bu ərazidə baş verən qırğınlar çox az tədqiq olunub. Çünki bu yerlər Rusiyanın tərkibində idi və türklərin həmin ərazilərə əlləri çatmırdı. Yalnız varlı azərbaycanlıların vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərən Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti həmin yerlərdən qaçqın düşənlərə, yetim uşaqlara yardım göstərirdi, Bakıda və Gəncədə